

о.чаадаєва

1472701

АРМІЯ

напередодні

ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ДЕРЖСОЦЕКВИДАВ УКРАЇНИ

Ціна 90 коп.

Оплата 30 к.
Біб. обробка 6 к.
Х. О. Б. К.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00525105

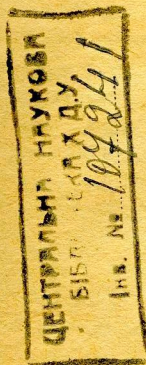
2

MA 1097A

О. ЧААДАЄВА

96

АРМІЯ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ • КИЇВ • 1935

64
58

На матеріалі, що його розглядає автор, викривається процес розкладу царської армії в роки імперіалістичної війни, показана робота партії в армії, наростання революційного піднесення і практичне здійснення більшовицького лозунга про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

ПЕРЕДМОВА

Соціалістична революція в Росії в жовтні 1917 року поклала початок нової ери в історії людства. На одній шостій частині земної кулі збудовано фундамент соціалістичної економіки, успішно будується безкласове соціалістичне суспільство, а по всьому світу здійснюються потужні хвилі революційного руху пролетаріату та широких мас трудящих, які йдуть під його керівництвом. „Ідея штурму зріє в свідомості мас“ (Сталін).

Збройною рукою пролетаріату старий світ гноблення і експлуатації буде повалений і знищений.

Страйки, сутички з поліцією і фашистами, нарешті збройний виступ робітників в Австрії і революційні події в Іспанії—це тільки форпостні сутички перед вирішальним штурмом, тільки перші блискавки, перший гуркіт нової щораз ближчої бурі.

В гострі моменти класової боротьби особливого значення набуває питання про армію. Для пролетаріату вирішальне значення має питання, на чий стороні армія виступить у момент вирішальних боїв праці і капіталу.

Ленін завжди підкреслював величезну роль утворення ядра революційної армії та її активної участі у збройному повстанні. Питання про армію набуває тепер тим більшого значення, що сучасний період є періодом визрівання нових революцій і воєн.

Реальною є загроза наступу імперіалізму проти Радянського Союзу, загроза нової імперіалістичної війни між капіталістичними країнами.

Під час війни будуть знову озброєні мільйони робітників і селян. Від того, як швидко й рішуче ці мільйони солдатів капіталістичних армій протипоставлять свою волю волі правлячих класів, у значній мірі залежатиме кінець війни—чи кінчиться вона імперіалістичним миром чи переросте у велике повстання пролетаріату і всіх пригноблених мас.

Комуністи з усією рішучістю повинні готувати і набирувати сили для останнього штурму капіталу і всяким способом боротися проти воєнної небезпеки. „Надзвичайна напруженість як внутрішніх класових суперечностей у капіталістичних країнах, так і міжнародних антагонізмів свідчить про таку зрілість об'єктивних передумов революційної

кризи, що тепер світ уже щільно підходить до нового туру революцій і воєн" (Тези XIII пленуму ВККІ). Комуністи не повинні забувати, що імперіалістична державна машина і обман мас соціал-демократією—це ще настільки сильні підйоми впливу на маси, що можуть бути здатними придушити наростаючий рух, зірвати підготовку штурму і знову кинути маси в горно війни і величезних страждань.

Комуністи повинні бути готові до умов війни, до того, що вони поведуть в останній бій мільйони пролетарів, після того як ці мільйони під час війни одержать зброю з рук самої буржуазії, стануть „озброєним народом“. Тому комуністи, здійснюючи тактику сьогоднішнього дня, повинні визначити тактику майбутнього, пристосовану до умов війни.

Основною скарбницею і арсеналом бойового досвіду для всіх компартій є історія більшовизму. Рішення VI і VII конгресів Комінтерну про боротьбу з воєнною небезпекою і тактику компартій під час війни цілком спираються на цей досвід. Якщо вибухне війна, керівним положенням для всіх компартій в капіталістичних країнах буде положення про використання війни і створюваних нею труднощів для революційних цілей. Провідним мусить стати лозунг перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Комуністи не повинні обмежуватися тільки пропагандою своїх поглядів, а мусять усяким способом добиватися згуртування і організації мас на боротьбу за здійснення своєї політичної програми. Всі форми і види організаційної та пропагандистської діяльності партії під час війни дістають ще ширше застосування, розраховане на найпоглибленішу роботу серед пролетаріату і в армії.

Якщо досить уже вивчена революційна боротьба пролетаріату Росії в роки світової війни, то мало ще досліджені всі особливості революційного руху в царській армії. Тим часом показ революційної боротьби солдатів царської армії є одним з найяскравіших потверджень лозунга про перетворення імперіалістичної війни в громадянську і одною з найбільш наочних ілюстрацій до рішень VI і VII конгресів Комінтерну, які мобілізують маси на боротьбу з воєнною небезпекою і на підготовку збройних сил пролетарської революції.

Рішення VI і VII конгресів Комінтерну особливо багаті віддають уваги питанню про роботу в армії в мирній обстанові і в умовах війни. Недооцінку цього виду партійної роботи окремими компартіями VI конгрес визнав істотною прогалиною і хвилює в боротьбі за завойовання і мобілізацію мас під більшовицькими лозунгами.

VII конгрес у резолюції про завдання Комуністичного Інтернаціоналу, в зв'язку з підготовкою імперіалістами нової

світової війни, перестерігає „комуністів і революційних робітників від анархо-синдикалістських методів боротьби проти війни у формі відмовлення від явки на військову службу, у формі так званого бойкоту мобілізації, саботажу на воєнних заводах і т. д.“.

Ця брошура не претендує на всебічне і вичерпливе висвітлення історії царської армії в роки імперіалістичної війни. Вона має за мету показати процес розкладу царської армії і наростання революційних настроїв та боротьби солдатів у 1914—1917 рр.

Вивчення цих явищ ще зайвий раз потверджує величезний революційно-організуючий вплив роботи більшовицької партії. Вплив її проникає в саму товщу солдатських мас завдяки виявленню активності пролетарями, покликаними в армію, а також завдяки величезному впливові на солдатів революційної боротьби робітничого класу, який виступав під керівництвом більшовицької партії і під її лозунгами.

У теперішній момент назрівання революційної ситуації в Європі і підготовки нової імперіалістичної війни сторінки, які висвітлюють революційний рух у царській армії в 1914—1917 рр., можуть мати значний інтерес для широкого читацького активу СРСР і для пролетарів закордонних країн.

При складанні брошури нами широко використані солдатські листи. Ці листи особливо яскраво відображають процес наростання революційного незадоволення в армії і практичне здійснення більшовицького лозунга про перетворення війни імперіалістичної в громадянську.

І. ЦАРСЬКА АРМІЯ ПІД ЧАС СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Росія — велетень на глиняних ногах

Царська Росія брала участь у світовій війні як один з найбільших імперіалістичних хижаків, що мав величезну в кількісному відношенні армію і флот¹. Військова сила Росії примушувала інші імперіалістичні уряди зважати на неї як на серйозну силу. Але це був велетень на глиняних ногах. Порівняно з іншими імперіалістичними державами Росія виступала як країна з середньослабим рівнем капіталістичного розвитку і була слабкою ланкою імперіалістичного ланцюга. Політичний лад Росії не відповідав тому ступеневі капіталізму, якого досягла країна. Росія йшла шляхом промислово-капіталістичного розвитку, але останній поєднувався із збереженням кріпосницького землеволодіння. Не зважаючи на успіхи капіталізму, при владі, як і раніш, стояв клас кріпосників-поміщиків. Кріпосницьке землеволодіння було основною опорою самодержавства. Буржуазія тягнулась до влади, але через свою реакційність не була здатна стати на шлях боротьби і швидко йшла по шляху закріплення союзу з поміщиками.

В авангарді революційної боротьби йшов пролетаріат, для якого перемога над царизмом була лише першим етапом у боротьбі за здійснення соціалізму. Пролетаріат очолював рух багатомільйонних мас селянства в їхньому багатовіковому прагненні зламати, розтрощити кріпосницьке землеволодіння.

Якщо революція 1905 р. зазнала поразки і завдання буржуазно-демократичного перевороту не були розв'язані, то вони все ж таки не були і не могли бути зняті.

Після розгрому революції 1905 р. у відміні від меншовиків, які стали на шлях пристосування до столипінського режиму, більшовики заявляли про неминучість наростання і наближення нової революції. І справді, напередодні війни революційне піднесення дійшло вже високої міри. Озброєний досвідом революції 1905 р., досвідом поєднання легальних і нелегальних форм боротьби в роки реакції,

¹ До початку війни російська армія налічувала 1.423 тис. військових. (Див. „Росія у світовій війні 1914—1918 рр. у цифрах“, ЦСУ, М. 1925, стор. 4).

пролетаріат напередодні війни неухильно і твердо йшов назустріч новому боєві з самодержавством. Перед самим оголошенням війни робітничий Петербург знову вступив у смугу сутичок і вуличних боїв з поліцією. Пролетаріат, як і в революції 1905 р., виступав в авангарді революційного руху. Слідом за виступами пролетаріату мали неминуче виступити селянство і армія. Початок світової війни тимчасово зірвав даліше наростання революційної боротьби в країні, але тільки тимчасово; імперіалістична війна відіграла велику революціонізуючу роль.

Війна, за словами Леніна, — великий режисер і могутній прискорювач революції. Її революціонізуючий вплив був тим більший, що напередодні її країна стояла на порозі революції. Царський уряд, взявши участь у світовій війні, мав на меті здійснення своїх загарбницьких планів. Участь у новому переділі світу мала забезпечити „споконвічні“ прагнення військово-феодалного імперіалізму, який намагався оволодіти протоками — Босфором і Дарданеллами, Галичиною, Вірменією та іншими областями.

Війна велась в інтересах буржуазії і куркульського шарку селянства, який під час війни дістав ширшу можливість спекуляції хлібом та експлуатації більшості села.

Ця імперіалістична політика знаходила повну підтримку в соціал-шовіністів, які відкрито виступали з підтримкою буржуазії.

Війна велась на шкоду інтересам широких трудящих мас, яким вона несла загибель і розорення.

Велика властивість війни — це викривати на ділі перед очима десятків мільйонів людей ту невідповідність між народом і урядом, яка до цього була видна тільки невеликій свідомій меншості. Так говорив Ленін з приводу падіння Порт-Артура.

Під час російсько-японської війни военний крах, що його зазнало самодержавство, був ознакою краху всієї політичної системи. Цього воєнного краху царська Росія не змогла уникнути і під час світової війни.

З самого початку війни можна було передбачити поразку царської Росії в сутичці з могутнішими імперіалістичними хижаками. Военні поразки розв'язували незадоволення царським режимом, яке накопичилось в усій країні, а це революційне незадоволення в свою чергу сприяло розкладові армії і далішим поразкам. Військова могутність Росії, виявилось, була облудною і примарною. Велетень захитався на своїх глиняних ногах уже в перші місяці імперіалістичної бойни.

2. Структура і режим царської армії

Царська армія відображала соціально-економічний лад країни. На чолі армії стояло буржуазно-поміщицьке командування за невеликими винятками майже все бездарне, її масою були солдати з робітників і селян, яких начальство муштрою і лютою дисципліною намагалося довести до стану живих автоматів. Старий, за життя гниючий клас, який стояв при владі, не міг дати армії іншого керівництва і не міг будувати її на інших основах, ніж найжорстокіша муштра і палочна дисципліна. Армійський режим мусив бути і був найяскравішим відображенням диктатури кріпосників-поміщиків. Проникнення буржуазних елементів у верхи армії, яке посилювалось у XX віці, уживалось з вельми архаїчною системою призначення на вищі командні посади. При призначенні велику роль грали родовитість, зв'язки, принцип старшинства.

„Вища атестаційна комісія, яка збиралась раз на рік у Петрограді, майже нікого з атестовуваних не знала...“¹, — каже генерал Денікін. Зате принципу старшинства додержували свято. Завдяки цьому під час війни „нездарі, лишаючись на своїх місцях, губили і війська, і операції“², і були тільки окремі командувачі, які уславили з посад цілий ряд осіб з начальства, що не відповідали своєму призначенню. Так, наприклад, генерал Брусілов у перші ж дні зосередження VIII армії (липень 1914 р.) усунув від командування трьох начальників дивізій і корпусного командира. Але це, звичайно, системи в цілому не міняло. Система цілком відповідала всьому укладові і ладові царської Росії, які уособлювали панування кріпосника-поміщика. У повній відповідності з цим ладом вкрай пригніченим було становище солдатів.

Під час війни солдати, які мільйонами заповнили казарми в тилу і окопи на фронті, жили в атмосфері постійних знущань, загрози смертною карою, биттям, офіційно узаконеним у 1915 р.

Будьякі вияви незадоволення проти звірячого режиму і безправного становища солдата в армії, проти відкритого самоуправства і сваволі переслідувались і придушувались якнайнещадніше. Найменший натяк на скаргу проти брутального, несполучного з людською гідністю поводження з солдатом був виключений.

Вихований відповідно всій системі і всьому армійському ладові в сліпій покорі начальству і знижений до становища живого автомата, солдат був непридатний до виявлення ініціативи і самостійності в бою—властивостей, які

¹ Денікін, „Нариси російського лихоліття“.

² Там же.

все більш і більш вкорінюються і виховуються в солдатах технічно більш передових армій.

Солдати під час війни завжди скаржились на те, що система навчання така, наче їх готують на парад, а не в бій. Не так надтий картуз і ремінь більше звертали увагу начальства, ніж повна невідготованість до дій у складній обстановці сучасного бою. Мало підготоване молоде офіцerstvo не було здатне до керування в боях і не користувалось авторитетом у солдатів.

Характеристика царської армії буде неповна, якщо ми не зважимо на ще одну дуже істотну обставину. Царська армія була армією країни „військово-феодалного імперіалізму“. „Царизм був не тільки сторожовим псом імперіалізму на сході Європи, але був ще агентурою західного імперіалізму для здирання з населення сотень мільйонів процентів на позики, що відпускались йому в Парижі і Лондоні, в Берліні і Брюсселі“ (Сталін).

Царська Росія була „величезним резервом західного імперіалізму“ в тому ще розумінні, що саме її армія мусила давати мільйони бійців для захисту прямих інтересів західноєвропейського імперіалізму. Між царським урядом і імперіалістичними урядами Західної Європи щодо цього була складена угода: на одній стороні фігурували золото, фінансова і господарсько-технічна підтримка, а на другій— життя мільйонної рядової солдатської маси.

Згідно з конвенцією між Францією і Росією було встановлено, що головним противником є Німеччина, проти якої мусять бути сконцентровані головні сили союзницьких армій. Відповідно до цього Франція посилає проти Німеччини від 1.200 тис. до 1.300 тис. війська, Росія мусила виставити проти Німеччини від 700 тис. до 800 тис. війська. Такі умови були застережені при першому укладенні договору. Тим часом для Росії Австро-Угорщина далеко не була другорядним противником. Згодом невигідний для Росії характер конвенції був ще більше посилений рядом доповнень і змін, які зобов'язували російську армію на самому початку війни вдертися в межі Німеччини, лишаючи тільки заслону проти австрійських військ¹.

Крім того, Росія взагалі зобов'язалася в усьому йти за планом воєнних дій, розробленим французьким генеральним штабом. Французьке командування свої первісні воєнні розрахунки побудувало на тому, що велика кількість війська противника буде відтягнута російською армією, яка мала голими руками, самою своєю чисельністю ослабити спільного ворога.

¹ Михайло Павлович (М. П. Вельтман), РСФРР у капіталістичному оточенні, вип. 1, „Радянська Росія і капіталістична Франція“, ГИЗ, 1922, стор. 15.

Союзники, які постачали Росії гроші, цинічно вимагали від царської армії наступів щоразу, коли становище на західному фронті ставало напруженим. Вони відкрито висловлювали свої надії на індійське військо і на те, що „козаки“ скоро будуть у Берліні.

Для ставлення французьких рантьє характерний є діалог, що його наводить Савінков:

— Так ви надієтесь на нас, росіян?

— Так, звичайно на вас...

— А ваша армія?

— Ах, знаєте... Вас мільйони... Ви без труднощів роздушите німців.. Вас надто багато. Ми повинні перемогти¹.

Царизм, який поставив під час війни ставку на задоволення своїх апетитів щодо Галичини, Вірменії і проток, ради досягнення цих цілей не спинявся перед тягарем зобов'язань, які покладались союзниками на російську армію.

Залежність російського командування від французького генерального штабу відбивала залежність становища російського військово-феодалного імперіалізму в колі передових щодо техніки і фінансової потужності імперіалістичних держав. Ця залежність змушувала царську ставку розпочинати активні операції навіть тоді, коли її військо було недостій підготоване або вкрай стомлене попередніми боями. Російська армія наступала навіть тоді, коли в неї не вистачало гвинтівок і снарядів, коли її ново-мобілізовані кадри не були досить навчені.

До того ж треба зважити на технічний рівень і організацію бойового постачання Росії в роки світової війни.

3. Технічна відсталість царської армії під час світової війни

В усіх арміях імперіалістами для знищення противника були покликані на службу всі досягнення в галузі хемії, повітроплавби і техніки. Показником „технічного“ характеру війни є зменшення в процентному відношенні піхоти і зростання артилерії, авіації та інженерних військ.

Якщо інші країни сям-так почали справлятися із завданням розширення і розвитку роботи в тилу на потреби війни вже в 1915 р., то Росія аж до 1917 р. все ще тупцювала на місці. Яку б ми не взяли сторону її військового спорядження, всюди ми побачимо значну відсталість, що справляла вирішальний вплив на хід подій на фронті. Ця технічна відсталість була прямим відображенням невідпо-

¹ Ропшин, У Франції під час війни, ч. 1, вид. 2-е, „Задруга“, М. 1918, стор. 6.

відності між політичним ладом країни і потребами капіталістичного розвитку, і давала себе знати буквально в усіх галузях військової справи.

Загальновідомий факт, наскільки в світовій війні змінилась роль артилерії. Якщо в умовах маневреної війни на артилерію покладалась, як головне завдання, підтримка атаки піхоти, то з переходом війни в позиційну головними завданнями артилерії стали безпосередня підготовка атак і зруйнування тих перешкод, які могла зустріти піхота на своєму шляху (дротяні загороди, бліндовані окопи і т. д.). В зв'язку з цим особливо істотного значення набувала важка артилерія. Тим часом ще напередодні війни Росія не мала досить сильної артилерії. Франція і Німеччина дуже багато зробили для посилення артилерії під час самої війни, Росія ж відставала від них дуже значно. Але найголовніше було в тому, що царизм, виявилось, був настільки неспроможний, що не тільки не зміг піднести технічний рівень армії, але на першому етапі війни не зумів взагалі забезпечити її достатньою кількістю гвинтівок, гармат і снарядів.

До початку війни російська армія мала лише 6,5 млн. 3-дюймових патронів і близько 600 тис. снарядів до гармат середніх калібрів. Для гармат понад 6 дюймів уряд запасів не мав і жив у такому стані до 1916 р. З самого початку в Росії не вистачало для озброєння мобілізованих близько 380 тис. гвинтівок, 30 млрд. патронів і близько 1.600 кулеметів.

До серпня 1915 р. потреба фронту на кулемети становила уже 12.039 шгук.

Через 2—3 місяці з початку війни вже почалась розмова про заощадження снарядів. Найважчим було становище гаубичної артилерії.

До жовтня ж 1914 р. армії не вистачало 870 тис. гвинтівок, а заводи Росії через безладдя і нерозпорядливість при крайньому напруженні могли давати загалом по 45 тис. на місяць. Природно, скарги на недостачу гвинтівок, патронів і снарядів були одчайдушні...

„Витрата патронів, і особливо гарматних, величезна... Потреба країни, бо вимога на них величезна, безперервна...“— телеграфував 27 серпня 1914 р. в ставку начальник постачання армії південно-західного фронту генерал Забелін. Другого дня від нього вже чути було справжній зойк: „Допоможіть! Становище безнадійне“¹.

13 жовтня головнокомандувач південно-західного фронту генерал Іванов писав начальникові штабу фронту Янушкевичу:

¹ Апушкін, „Генерал від поразок Сухомлінов“, стор. 91, 94.

„... Джерела поповнення бойових припасів артилерії вичерпались зовсім. При відсутності поповнення доведеться припинити бій і виводити війська в найтяжчих умовах“¹.

Головнокомандувач північно-західного фронту генерал Рузський доносив 25 листопада 1914 року: „У головного начальника постачання нема жодного парка...“². З кавказького фронту гр. Воронцов - Дашков писав 25 жовтня: „При малочисельності кавказької армії сила огневої дії замінює кількість війська, тому нестача патронів поставить армію в безпорадне становище“³.

Намагаючись спонукати Сухомлінова до екстрених і енергійних заходів, Янушкевич 22 листопада 1914 року повідомив його, що „із зменшенням числа гармат і патронів стало вибувати з строю на 50—60% більше“⁴. 5 лютого 1915 року: „На фронті Бзури є батареї з 100 патронами на гармату...“⁵; 27 травня 1915 року: „На ділянці одного з полків німці випустили 3 тис. важких снарядів... А в нас було випущено ледве 100“⁶; 9 червня 1915 р.: „В 12 корпусі 7 дивізії в складі 12 тис. багнетів немає гвинтівок, і 150 тис. стоять без рушниць“⁷.

Проти прекрасно підготовленого і озброєного ворога доводилось битись трохи не голими руками. Вважають, що до серпня 1915 р. на фронті було до 30% беззбройних. На артилерійську канонаду противника російська артилерія або мовчала, або відповідала окремими пострілами. Це прирікало російську армію на ще більші жертви, ніж будьяку армію під час імперіалістичної війни, взагалі зв'язаної з масовістю втрат, що їх викликає широке використання потужних засобів нищення і враження людського складу.

Потреба російської армії у гвинтівках, снарядах і патронах була значно вища, ніж надходження від замовлень на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Технічна допомога союзників була явно недостатня порівняно з тією роллю, яку грала у війні російська армія.

Коли на самому початку війни виявилась велика нестача предметів бойового спорядження, особливо гвинтівок з патронами, і повна неможливість швидко дістати їх на внутрішньому ринку, було вирішено вдатись до ринків Франції, Англії і Японії, а потім Америки. Насамперед мова зайшла про гвинтівки. Але на прохання Росії відпустити з наявних запасів готові гвинтівки звідусіль надійшла кате-

¹ Апушкін. „Генерал від поразок Сухомлінов“, стор. 91, 94.

² Там же.

³ Там же.

⁴ „Красный архив“, № 2 за 1923 р., стор. 137.

⁵ Там же, № 3 за 1925 р., стор. 32, 60, 70—71.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

горична відмова. Тільки після великих зусиль невелику партію, в 30 тис. гвинтівок, удалось купити в Японії. Перевівши за кордон (в Америку, Англію, Францію і Японію) величезні запаси золота, Росія утворила там нові військові підприємства, які, коли не особливо успішно обслуговували Росію, то, в усякому разі, зміцнили військову промисловість указаних країн¹.

За даними Павловича², за весь час війни російська армія одержала від союзників 1.800 тис. гвинтівок, у тому числі 4 тис. італійських рушниць застарілого зразка, які довелось відправити в табори для навчання новобранців. Такої кількості гвинтівок було зовсім недосить, бо в наслідок енергійних дій російської армії і великих втрат щомісяця убувало 200 тис. гвинтівок, що протягом трьох років війни дало 7 200 тис. убутку. Загалом Росії не вистачало 10 млн. гвинтівок. Те ж саме було і з постачанням Росії важкої артилерії. У листуванні генерала Алексеєва з Жилінським є, між іншим, така заява: „Ми б'ємось без важкої артилерії; в англійців лежить без діла важка артилерія, бо нема ще того війська, яке треба озброїти цією артилерією. Кальвелль каже, що в квітні їхня армія буде „насичена важкою артилерією“, і англійці можуть почати допомагати нам. Значить, допомогу ми одержимо в червні (в кращому разі), а в березні — квітні треба атакувати противника“³.

Єдине, на чому відстала в техніці Росія могла будувати свої розрахунки на перемогу, була жива людська сила. Такого хижацького розтрачування людських запасів не знала жодна з армій світу. Навіть Франція не йде ні в яке порівняння з Росією: якщо у французькій армії і були значні втрати, то вони мали місце поруч з тим, що французи, широко застосовуючи техніку, не тільки завдавали відчутної шкоди арміям противника, але зривали його окремі стратегічні і тактичні успіхи. Зовсім не так стояла справа в царській армії, яка зазнавала поразки за поразкою.

Ще й донині німецькі військові теоретики не приховують свого шанобливого ставлення до колишніх „вождів“ царської армії, які, не жалюючи людського життя, намагалися виграти війну на основі чисельної переваги своїх армій і безжалісного витрачання людського складу.

„Нещадне використання російських військ, вожді яких ніколи не шкодували людського життя, зберегли для нас в їх особі гідних уваги противників, не зважаючи на всі понесені ними важкі втрати і зовсім недостатню підготовку

¹ Маніковський, „Бойове постачання російській армії під час війни“, 1914—16 рр., ч. 1, стор. 19 і 22.

² Павлович, „Радянська Росія і капіталістична Франція“, стор. 26.

³ Лист генерала Алексеєва від 16 січня 1916 р., що його подає Павлович у своїй праці „Радянська Росія і капіталістична Франція“.

їхніх запасних контингентів“ — так писав про царську армію, підводячи підсумки світової війни, доктор Берлінського університету Фрейтаг Дорінгофен.

У незабезпеченості фронту бойовими припасами позначилася вся організаційна німеч класу, який стояв при владі і тримав у своїх руках воєнну справу. Приставка патронів, гвинтівок і снарядів поліпшилась тільки в 1916 р. Але до цього часу противник і союзники зуміли значно випередити Росію щодо всякого роду нововведень і дальшого розвитку техніки. Як висловлювались солдати, „війна стала ще хитріша“.

4. Постачання армії харчів, одягу, взуття. Бойове постачання фронтів в 1914 — 1917 рр.

Перемогти ворога при технічній відсталості було неможливо. Ще менш можливо це було тому, що солдат на фронті був голодний і трохи не босий і голий. Господарська розруха, яка охопила Росію під час війни, позначилася не тільки в тому, що фронт не одержував достатньої кількості гвинтівок, снарядів і т. п. Погано стояла справа з постачанням їжі, взуття і одягу. Харчування солдатів було поставлене нижче від усякої критики. „Харч нижніх чинів поганий. Хліба мало. М'ясо дають майже щодня з супом. Каші не дають. Викопають картоплю“¹, — записує Куропаткін 21 грудня 1914 р.

„Люди голодують“, „є корпуси, де все ще голодують“, — записує він 7 грудня 1914 р. і 1 лютого 1915 р.

Ці дані стверджуються листами солдатів з фронту. Солдати раз-у-раз писали, що вони „голодують“, що стали давати таку їжу, яку не їстиме собака. Звичайно варять одного дня суху воблу, другого дня — оселедця. В інших місцях бувало ще гірше: голодні солдати збирали на полях колоски ячменю і без солі варили кашу.

У цілому ряді пунктів замість звичайних трьох фунтів хліба видавали один і півтора, м'ясо варилось тільки двічі на тиждень на один обід, в решту днів — пісний суп „з грибами і червами“. Хліб видавався поганої якості („хліб рубаємо сокирою“).

Як правило, тепле обмундирування і чоботи раз-у-раз запізнаювались і не потрапляли на фронт. Янушкевич у листі від 12 грудня писав Сухомлінову: „Багато людей без чобіт, відморожують собі ноги, без козушків або тілогрійок починають сильно застуджуватися“².

¹ „Розклад армії в 1917 р.“, Збірник, ГИЗ, 1925, стор. 1 і 2.

² „Красный архив“, т. II, стор. 144.

„Ходимо обірвані, чобіт теж немає, ходжу мало не босий, в самих онучах“¹ — пише солдат. „Наша піхота бідна, ходить у личаках“² — повідомляє другий.

Найменше скарг на постачання було з артилерійських і кавалерійських частин і найбільше з піхотних і від солдатів частин спеціального призначення — саперних батальйонів, авіаційних загонів і особливо з тилиових частин — всякого роду дружин, маршових команд і т. п. Отже, в піхоті, найчисленнішому виді військ, голодувала більшість солдатської маси. Забезпечене життя вело тільки офіцерство, яке одержувало високі ставки і не відмовляло собі ні в чому.

Стан з постачанням фронтові їжі, взуття і одягу в 1915—1916 рр. не тільки не поліпшився (як це було з приставкою бойових припасів), але з кожним днем все більше гіршав. „Постачання, харч, одяг, взуття і інше — в цьому відношенні стан речей і думка про нього солдатської маси дуже сумні по заслугі“³, — повідомляв цензор південно-західного фронту у звіті за 10—20 лютого 1916 р.

Солдати, як і раніш, писали про те, що годують їх погано, „аби не вмер“. У грудні 1916 р. вони повідомляли, що носять літні картузи, що чобіт не видають, що третина полку ходить босоніж. Як і раніш, жалілись на те, що через нестачу теплого обмундирування відморожують собі руки, ноги, десертками на смерть замерзають в окопах.

„Неможливо описати, до чого обідрані наші солдати. Шинелі погані, сукно, як те решето, — само розповзається. Величезні латки з зеленої парусини для наметів або з мішків білого кольору, рукави обтріпані на вершок завдовжки, поли подерті, на ногах черевики, а не чоботи, вище ноги обгорнені чим попало. Формені обідранці. Жаль до сліз цих бойових солдатів. Дев'ятнадцять місяців без відпочинку на самих передових позиціях і весь час під кулями“⁴, — читаємо ми в листі прапорщика (лист пройшов військову цензуру в Москві на початку квітня 1916 р.).

Армія зазнавала нужди в одязі і харчуванні, одержуючи недоброякісні продукти зчаста тільки через нерозпорядливість і злочинно недбале та несумлінне ставлення до задоволення солдатських потреб.

„Чобіт у багатьох немає. Ноги обгорнені полотнищем. А тим часом сила вагонів із чобітьми стоять забиті на станціях“, — записав у щоденнику Куропаткін 28 грудня 1914 р. Один з офіцерів писав у грудні 1915 р., що солдати

¹ „Царська армія в період світової війни і Лютневої революції“, Збірник. Татиздат, Казань, 1932, стор. 37.

² Там же, стор. 38.

³ ЦВІА, спр. № 25 — 906, арк. 305.

⁴ Там же, спр. № 25 — 922, арк. 110 — 111.

„в Августовських лісах ходили обідранцями“¹, що в них і тепер немає взуття, немає поясів (ходять підв'язані мотузками), а тим часом при здачі Гродно німцям достались величезні будинки, повні всяких речей і амуніції.

Офіційні накази від жовтня 1914 р. стверджують, що війська армії північно-західного фронту голодували, в той час як доставлений хліб не був вивантажений з вагонів і був повернений інтендантству зіпсованим від довгого лежання. У X армії з'їли запас сухарів, в той час як можна було одержувати хліб з корпусних і місцевих хлібопекарень². У лютому 1915 р. на північно-західний фронт було доставлено 11 тис. пудів замороженого м'яса, але 10 тис. з них було визнано непридатним і знищено. Частина м'яса зіпсувалась у дорозі, але більша частина його виявилась непридатною тільки тому, що прибуле м'ясо вчасно не було прийняте наглядачем харчового складу і не було роздане по військах. Військові частини, вірніше офіцери, відмовлялись брати „бите м'ясо“. Таке м'ясо означало відсутність „економії“ на фуражі худобита на її вазі і було невивідне військовому начальству³.

Після Лютневої революції солдатами було подано чимало скарг з зазначенням фактів обкрадання їх і казни особами командного складу, причетними до витрачання господарських сум. Про факти крадіжки з цілком вірогідних джерел говорить у своєму щоденнику і генерал Куропаткін. Свідомство цьому ми маємо і в ряді солдатських листів того часу. „Крадуть усі, починаючи з кашовара і кінчаючи, напевне, завідувачем інтендантства. Це ж, чорт їх знає, через скільки рук пройде все належне нам, і до кожних рук усе пристає і доходить до нас зовсім мізерне й погане...“⁴ — пише один солдат.

Категорична заява про систематичне і організоване обкрадання солдатів знаходимо ми в спогадах Пірейка, який твердить, що розкрадання не завжди було таким спрощеним, як часто уявляли собі рядові солдати. Крали не тільки фельдфебель і каптенармус. „Етап, який постачав військовим частинам, що проходили через нього, і полоненим харчі, мав цілу злочинську машину. Завідувач господарської частини, не без відома етапного коменданта, укладав угоди з підрядчиком, з постачальником харчів на таку то суму, тим часом як справді доставлялася інша, урізана доза...і так було в усіх тиллових постачальних частинах, де повлаштовувались на службу синки поміщиків та взагалі заможні люди

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 886.

² Лемке, „Двісті п'ятдесят днів у царській ставці“, стор. 318.

³ Там же.

⁴ „Царська армія“, Збірник, стор. 44, лист № 21.

з протекціями, які не тільки не зазнавали ніяких збитків від війни, а наживались на ній"¹.

Солдати були зовсім неспроможні боротися з цим злом. Один солдат-артільник писав у листі, що під страхом побиття йому доводилось виконувати наказ начальника господарської частини Корепанова „робити економію продуктів шляхом неповної видачі їх“. А солдати через це голодували. Недарма вони кілька раз збирались побити артільника, і той рятувався тільки тим, що зараз же після видачі продуктів ховався від них.

Через фактичну безкарність начальства, яке відає постачанням, солдат діставав їжу в надзвичайно урізаній порівняно з нормою кількості і найгіршої якості. „Їжу дають пісну, з гнилою рибою, і такою поганою, що не тільки не можна її їсти, а навіть стояти в тій кухні, де вариться риба, тому що з гнилої риби йде страшенний сморід“², — читаємо ми в листі з південно-західного фронту за квітень 1916 р. „М'ясо і риба смердючі... заявляли ротному командирові, а він говорить: „Не повиздихаєте, будете живі, а дома що їли?“³ — читаємо ми в листі іншого солдата.

Тим часом у міру росту чисельності армії для харчування її потрібно було все більше і більше продуктів. На 1 жовтня 1914 р. в самій тільки дійовій армії перебувало 2.711.253 чоловіка, на 15 травня 1915 р. — 3.941.689, на 1 лютого 1916 р. — 6.206.743 і на 1 листопада 1916 р. — 6.963.503 чоловіка⁴.

За даними від 16 грудня 1916 р., добова потреба фронту на продукти на січень — лютий 1917 р. становила:

Борошна	720 ваг.	Солі	38 ваг.
Крупів і заміняючих		Цукру	40 „
їх припасів	140 „	Вівса або ячменю.	1090 „
Жирів	57 „	Сіна або соломи .	760 „

В жовтні 1917 р. на потреби армії щодня потрібно було: 600 тис. пуд. борошна, 125 тис. пуд. крупів, 125 тис. пуд. м'яса, 50 тис. пуд. жирів — всього 900 тис. пуд. харчових вантажів, крім того 500 тис. пуд. вівса і 1.500 тис. пуд. сіна, отже всього — 2.900 тис. пуд. Для доставки цієї добової норми потрібно було 60 поїздів по 50 вагонів кожний⁵. Все це бралось здебільшого з селянських господарств і

¹ Пірейко, „В тилу і на фронті імперіалістичної війни“, „Прибой“, 1926, стор. 28 — 29.

² ЦВІА, спр. № 25 — 907, арк. 85.

³ Там же, спр. № 25 — 910, арк. 115.

⁴ „Росія у світовій війні 1914 — 1918 рр. у цифрах“, ЦСУ, М. 1925, стор. 23.

⁵ „Розклад армії в 1917 р.“, Збірник, стор. 6.

шляхом реквізичій. Ні сільське господарство, ні транспорт не справлялись з поставленими їм вимогами.

Перебої в постачанні фронтові харчування були постійним явищем.

Так, до магазинів південно-західного фронту з 1 по 23 січня 1916 р. мало надійти і надійшло (вагонів):

	Мало надійти	Фактично надійшло
Сала і масла	115	76
Солонини	276	62
Сухарів	138	34
Овочів	92	27
М'ясних консервів	46	15
Вівса, ячменю	5.700	4.460

Добова потреба цього фронту на м'ясо становила 29 тис. пуд. для військового і 10 тис. пуд. для тилового району. При частковому видаванні солонини треба було приставляти 14.500 голів худоби для військового і 3 тис. для тилового району. За даними на початок лютого, така потреба на м'ясо могла бути задоволена тільки до 9 березня¹.

Уряд був нездатний налагодити безперебійне постачання фронтові харчів. 6 березня 1915 р. військовий міністр Сухо-млінов повідомляв Янушкевича, що рада міністрів жажну-лася від того, що в армію треба доставляти 15 тис. голів худоби щодня. Вихід бачили в одному — ще більше скоротити норму.

З огляду на нестачу м'яса і трудність підвозу його в 1916 р. видача була скорочена до половини фунта на фронті і до однієї третини в тилу. Замість 110 тис. пуд. щоденна видача при скороченій нормі була зведена до 73 тис. пуд.²

Для задоволення добової потреби румунського фронту треба було щодня 423 вагони, а тим часом єдина залізниця Бендери — Рені пропускала не більше як 200 вагонів. Доводилося перевозити провіант у військових обозах і транспор-тами³.

Намагаючись скоротити видачу продуктів, військове відом-ство пішло на ряд комбінацій: замість трьох фунтів хліба видавалось два з половиною (за півфунта виплачувалось грошима), замість вісімнадцяти золотників цукру — двана-дцять золотників (за шість золотників видавалось грошима), замість постійної і щоденної видачі м'яса на фронті запро-вадили спочатку один, а потім три робні дні (в тилу три

¹ Лемке, „Двісті п'ятдесят днів у царській ставці“, стор. 494, 535.

² „Розклад армії в 1917 р.“ Збірник, докум. № 3, стор. 6.

³ Там же, докум. № 4, стор. 7.

рибні дні були введені ще раніше). Недодавали крупів, жирів, замість хліба видавали самі сухарі.

Але все це не міняло справи.

„Замість того, щоб мати місячний запас, ми живемо щоденним підвозом. У нас недовіз і недоїдання, що впливає на дух і настрій. У нас кошти також вичерпані... Розкладка скорочена так, що далі йти небажано“¹, — заявляв на нараді в ставці 17—18 грудня 1916 р. командувач західного фронту генерал Еверт. Був випадок (в III армії), коли через видачу грошей замість цукру в одному полку сталися заколоти, які скінчились розстрілом семи чоловіка.

Чим далі, тим ставало все гірше. На початку лютого 1917 р. на північному фронті харчових запасів було тільки на два дні, на західному — перейшли на консерви й сухарі, на південно-західному фронті видавали тільки оселедці, на румунському фронті стан був ще гірший.

5. Поразки і втрати царської армії під час світової війни

Відстала в технічному відношенні, змушена грати під собну роль у виконанні планів союзного командування, погано постачена і замуштрована російська армія зазнавала величезних втрат, терплячи одну поразку за другою. Невдачі і поразки впали на російську армію з першого ж року війни. Ледве досягнувши деяких успіхів, армія змушена була відступати і відступати, втрачаючи військове майно, територію і силу полонених, поранених і вбитих.

Усього в Росії було мобілізовано 15.800 тис. чоловіка (у Франції 9 млн., в Англії — 7.600 тис. чоловіка); бойові втрати Росії (убитими, покаліченими і полоненими) становили 4.467.860 чоловіка, або 28,3% мобілізованих, а санітарні втрати пораненими і хворими — 4.269.500 чоловіка, або 26,7% усього числа мобілізованих за час війни. Поранені в тому числі дали найбільший процент — майже $\frac{1}{5}$ частину всього числа мобілізованих, або 2.844.500 чоловіка, крім поранених, які попали в полон.

Найбільших втрат зазнавала піхота і менших — кіннота та артилерія. На ґрунті важчого окопного побуту і великих втрат у піхоті існувала навіть певна неприязнь до солдатів інших родів зброї. Але це почуття незадоволення не могло бути глибоким; звичайно, справа була не в певній неприязні між солдатами різних видів зброї, а в загальній ненависті до уряду і військового командування, які прирікали армію на поразки і величезні втрати вбитими та пораненими.

Загалом число поранених під час війни наближалось до 5 млн. чоловіка; середнє число евакуйованих поранених на

¹ „Розклад армії в 1917 р.“, Збірник, докум. № 5, стор. 7.

один місяць становило: в 1914 р.—73.674 чол., в 1915 р.—70.177, в 1916 р.—82.258 і в 1917 р. (за перші вісім місяців)—37.598 чоловіка. За весь час війни воно дорівнювало 67.524 чоловікам на місяць у середньому.

Даних про випадки смертності серед поранених немає. Але навряд чи можна сумніватися в тому, що порівняно з арміями противника і союзників цей процент піднімався значно вище.

Навіть легкі поранення через велике безладдя могли потягти за собою тяжкі наслідки і смертельний кінець. Оповідають, що через розлад і перевантаженість транспорту на румунському фронті був припинений рух санітарних поїздів. Поранених почали відправляти в товарних поїздах.

„Смертність була жахлива. Багато люду при 20-градусних морозах просто замерзало в неопалених вагонах. Відновити ж санітарні поїзди значило припинити підвіз їжі здоровим. Питання було поставлене руба: „Нехай умирають ті, хто вибув з строю“¹.

Один солдат описав у листі картину, яку, за його словами, „до смерті не забути“. Йому довелося бачити поранених, які були звалені в величезну клуноу і залишені там зовсім без догляду, „як нікому непотрібний старий мотлох“. Вони гнили заживо: „Гній, сморід, бруд, стогони, зубний скрегіт від сильного болю“ стояли навколо.

Особливо важко доводилось пораненим у тих випадках, коли число їх доходило великих розмірів, як, наприклад, це було під час брусіловського наступу 1916 р. Багато хто довго лишався без перев'язок і умирав від гангрені в дорозі до найближчих евакуаційних пунктів. Особливо славилися поганою поставою справи румунські госпіталі: тут звичайно не бувало ні білизни, ні лазні, ні достатнього харчування. Поранені лишались без перев'язок по кілька днів.

Число евакуйованих хворих (важчі випадки) під час війни дало цифру в 1.425 тис. чоловік, а всього було зареєстровано санітарним відомством 2.300 тис. випадків захворювань. У 1914 р. евакуйовано було хворих у середньому 16.621 чол. на місяць, в 1915 р.—35.247, в 1916 р.—52.456 і в 1917 р.—146.019 чоловіка.

Само перебування солдатів у лазареті і госпіталі обставлялося так, що ставало предметом нових страждань для солдата. Солдатів погано годували і в інтересах показного блиску, а іноді просто через бездушне ставлення до них, змушували переживати зайві муки. В окремих випадках справа доходила до того, що хворим солдатам не дозволялося ні сісти, ні лягти в ліжко з шостої години ранку до дев'ятої

¹ В. Ю. Ломоносов, Спогади про березневу революцію 1917 р. Стокгольм—Берлін, 1921 р.

години вечора. Економний „Союз городов“ додумався до такого заходу: прибулих хворих негайно одягали в чисту білизну, але через день-два, коли хворі евакуювалися в тил, їх змушували знову надягати брудну і рвану білизну, яку не встигали випрати. Зате своє завжди зберігали міцним.

У військових госпіталях в ходу було мордобиття і рукоприкладство лікарів: „Хто лежав раз у госпіталі пересувному, той більш не захоче, там поводяться гірше, ніж з худобою“¹ — заявляли солдати. Лікарі не визнавали внутрішніх хвороб — „подай їм рани, а в кого їх немає, так і за хворого не вважають“², — писали багато солдатів.

На 1000 чоловіка захворілих видужало і повернулось на фронт у 1914—1918 рр. 861 офіцер і 811 солдатів. Важких захворювань на тисячу чоловіка було 168; з них найбільше було захворювань на сингу (93 випадки), процент смертності був такий: від черевного тифу—21,9, від висипного—23,8, від холери—33,1. Отже, умирав один з чотирьох, що захворіли на тиф, і один з трьох, що захворіли на холеру.

„Здорові наражаються на страшний ризик, заходів же до захисту їх не вживається ніяких. Можеш захворіти і вмерти, до цього нікому ніякого діла немає“³, — пише один із солдатів запасного батальйону.

Величезні цифри захворювань не повинні дивувати нікого. Нехтування здоров'ям солдата доходило самих крайніх меж: скупченість, бруд переслідували солдата з того моменту, як тільки він у тилу потрапляв у казарму.

„Виняткова скупченість, антисанітарний стан приміщень, які не задовольняють елементарних вимог гігієни, а зчаста і погана постава харчової частини являють собою звичайне чайне явище запасних батальйонів.

... Поганий стан запасних батальйонів спостерігається не тільки в глухій провінції, оддалік від нагляду вищого військового начальства, але навіть і в столицях. У мене є відомості про винятково несприятливий стан запасних батальйонів у Москві, де, наприклад, протягом жовтня місяця (Спаські казарми) скупченість доходила до того, що нижні чини мусили спати покотом, у такій тісноті, що не мали можливості зручно відпочити від денного навчання. Багато фактів з життя запасних батальйонів вказує на малу дбайливість, яку виявляли до призваних у військо людей.

Подібний стан, в який потрапляють люди, що готуються йти на поповнення нашої армії на фронт, не може виробляти в них бадьорості духа, а викликає справедливе нарікання, а іноді і пряме озлоблення, а це просто небезпечно щодо того бадьорого настрою, який мусить бути властивий сол-

¹ ЦВІА, спр. № 25 — 922, арк. 39.

² Там же, спр. 25—910, арк. 123.

³ „Царська армія“, Збірник, стор. 47, л. № 2.

датові, який іде в бій"¹ — так писав 23 листопада 1915 р. генералові Поліванову голова Державної думи Родзянко, стривожений можливістю підриву боєспроможності фронту.

Солдати в тилу і в резерві змушені були спати на голих дошках, в кращому випадку на соломі без подушок, і не встигали як слід відпочити за ніч, а на ногах вони були з 5 години ранку до 10 години вечора.

На фронті окопи були брудні, вогкі. „В окопах тісно і брудно, спимо гірше свиней, на голій підлозі, одяг на мені весь брудний, білизна, як у вуглярів, тіло брудне, як у свині, в лазні ми були місяць тому“ — писали солдати².

Навіть мінімального піклування не виявлялось щодо бійця. На турецькому фронті приміщеннями для солдатів були звичайно розбиті саклі без дверей і дахів, в яких зовсім не можна було заснути від холоду.

„Багато я переніс моральних і фізичних мук, моральних від свідомості тієї злочинності, яку свідомо робить народіві уряд, а фізичних — від непосильної праці, яку несе на собі, як та шкапа, сіра людина... Що завадило російському урядові збудувати приміщення не як для свиней, а як для людей?“ — питав з цього приводу один із солдатів³.

І в той же час солдати прекрасно знали, як старанно устатковані німецькі окопи.

Під час брусіловського наступу літом 1916 р. солдати буквально були вражені до глибини душі, коли побачили, у що перетворили німці територію Галичини, відібрану ними в росіян 1915 р. Бездоганна чистота, електричне освітлення, бліндовані окопи, бійниці з каменю в кожному окопі, підлоги в окопах, вузькоколіяка підведена до самих окопів, біля передової лінії і далі в тил квітники, оранжереї, парники, будинки з балконами і верандами. В парниках посаджені салата, редис, цибуля, квітна капуста і огірки. Поля засіяні хлібами і засаджені картоплею. Ніякого натяку на бруд, подібний до того, в якому перебував в окопах солдат царської армії. Вся територія передової лінії була порита глибокими окопами, колодязями, для зміцнення окопів — „лисячих нор“ з багатьома виходами — були використані чавунні балки, бетон, дубові колоди з кілька рядів і земляні насипи трохи не до трьох сажнів заввишки. Підступи до окопів являли собою дротяні загороди десятками рядів, заряджені сильним струмом⁴.

„Німець укріпив позиції і в окопах сидить, як пан“⁵ — пише солдат.

¹ АОР, Ф. III, оп. 2, спр. № 21, арк. 6—7.

² „Царська армія“, Збірник, стор. 41.

³ Там же, стор. 40.

⁴ ЦВІА, спр. № 25 — 922, стор. 184.

⁵ „Царська армія“, Збірник, стор. 74, л. № 24.

Про солдата не піклувались зовсім не тому, що таким способом заощаджувались казенні гроші. Гроші на військові потреби лились широкою рікою і витрачалися ставкою недоцільно. Варто послухати про це такого свідка, як генерал Денікін:

„Характерною рисою ставки, для мене дуже важкою, була легкість поводження з мільйонами, що їх безвідмовно забирали з військового фонду. Не розкрадання, далеко ні, а саме легкість. Сумнівної користі підприємства, проведення нових залізниць і шосейних шляхів, стратегічна необхідність яких була дуже умовна, і т. д. Управління шляхів, наприклад, було остільки передбачливе, що дало мені раз на затвердження замовлення в кілька десятків мільйонів карбованців на відновлення в майбутньому устаткування... Варшаво-віденської залізниці, що була на польській території, окупованій німцями... І коли я болісно вивчав питання воєнної доцільності поданого мені один раз проекту якоїсь нової вітки, начальник управління генерал Кісляков, людина великого розуму і таланту, прямо таки дивувався: „Адже всього на 8 млн., невже вам шкода їх?“¹.

Так розповідає Денікін.

Станкевіч, офіцер інженерних військ, який був у 1917 р. комісаром північного фронту, у своїх спогадах не один раз наводить повідомлення про влаштування непотрібних для фронту споруд, про зовсім безглузді, з погляду доцільності, витрати, що робляться без продуманого і погодженого плану. Роботи, що їх провадять одні, трохи не другого ж дня нищились іншими, не тільки визнавались за некорисні, але навіть шкідливі і небезпечні з погляду оборони від ворога.

Надзвичайне роздування штабних штатів, що проводилось зчаста в інтересах „влаштування“ певних осіб, постійна реорганізація апарату, перманентне існування різних ліквідаційних комісій, многоначальність і завдяки цьому майже відсутність фактичної відповідальності, оперування завідомо невірними цифрами задля їх применшення і приховання від обліку — все це, за словами Денікіна, створювало в армії величезну брехню і приводило до прорахунків на мільйони.

За це все розплачувався солдат своєю кров'ю і життям.

Таке було становище солдата царської армії. Таке було бойове керівництво, яке мала армія під час імперіалістичної війни, що була величезним випробуванням для всіх країн, які брали в ній участь. Не дивно, що процес революційного незадоволення і заворушення дуже скоро захопив царську армію, яка являла під час війни безперечно найактивнішу

¹ Денікін, „Нариси російського лихоліття“.

і найжиттєздатнішу частину народу, що мав за собою багатий на події досвід першої російської революції і передвоєнного піднесення. Не зважаючи на всі спроби відірвати солдатську масу від народу, протипоставити армію народові—робітникам і селянам,—як благодійний, цілком покірний волі командуючих класів організм, солдатська маса жила одними помислами і прагненнями з народними масами тилу.